

STYL – GATUNEK – TEKST

UWAGI WSTĘPNE

Stylistyka jako dyscyplina językoznawcza wyodrębniła się na przełomie XIX i XX wieku i od początku była zróżnicowana metodologicznie. W XIX stuleciu współistniały w niej dwa kierunki: stylistyka praktyczna – powiązana z retoryką, oraz stylistyka utworów literackich – zbliżona do poetyki (Wojtak 1983, s. 302). Ograniczanie retoryki (teorii wymowy) na rzecz badań stylistycznych jest widoczne już w dziewiętnastowiecznych ujęciach stylistyki. Na gruncie dydaktyki retoryka również ustąpiła stylistyce. W podręcznikach stylistyki zajmowano się językowym kształtem wypowiedzi *elocutio* oraz *dispositio* (genologią, kompozycją). Podręczniki do praktycznej stylistyki zawierały obok „wzorów” podstawowych i użytkowych form wypowiedzi także wskazówki stylowe, np.: formy i wyrażenia, których należy unikać, warunki dobrego stylu, „gatunki” stylu, uwagi na temat doboru środków stylistycznych. W tych pracach uwzględniano też różne typy korespondencji (por. Bogołębska 1987, s. 11).

W XX wieku stylistyka rozwinęła się jako samodzielna dyscyplina; współistniały w jej obrębie cztery szkoły badawcze: szkoła neoidealistyczna (K. Vossler, L. Spitzer), francuska szkoła stylistyczna (Ch. Bally¹), rosyjscy formalści (Ł.W. Szczerba, W. Winogradow i in.), szkoła praska (R. Jakobson, J. Mukařovsky, B. Havránek) (Wojtak 1983, s. 302; Gajda 2008, s. 144–145).

Centralną kategorią stylistyki jest pojęcie stylu funkcjonalnego jako odmiany języka. Dosyć powszechnie stosowany, a przynajmniej przyjmowany za punkt odniesienia we współczesnych pracach, jest podział wprowadzony przez Halinę Kurkowską i Stanisława Skorupkę (2001, s. 231–353), który obejmuje: styl potoczny, styl przemówień, style – naukowy, urzędowo-kancelaryjny, publicystyczno-dziennikarski i artystyczny. Autorzy *Stylistyki polskiej* za kryterium podziału stylów uznali funkcję elementów językowych. Ta klasyfikacja była wielokrotnie modyfikowana, często służyła jako punkt wyjścia do nowych typologii. Spośród ostatnio zaproponowanych można przywołać podział Władysława Lubasia (2003, s. 244–245), który, biorąc pod uwagę kryteria komunikacyjne oraz obecność odmiany potocznej w różnych stylach, wymienia następujące style: konwersacyjny, artystyczny, publicystyczny, szkolny (dydaktyczny), kościelny, urzędowy, naukowy, sakralny.

Styl – według Lubasia – jest indywidualnie dobierany ze społecznie i historycznie ukształtowanych obiektywnych kategorii i przywoływany do realizacji konkretnej wypowiedzi dla spełnienia określonego celu komunikatywnego; wybór dokonuje się w ramach społecznie utrwalonych konwencji (ibid., s. 49). Odmiany języka, w tym odmiana potoczna, mają charakter społeczny i obligatoryjny.

¹ Od Charlesa Bally'ego rozpoczyna się usytuowanie stylistyki w obrębie językoznawstwa. Stworzył on podstawy stylistyki opisowej. Pokazał ją jako część nauki o języku, nie zaś o mowie jednostkowej, a także wskazał na systemowość środków stylistycznych, patrz Wojtak (1983, s. 303).

Z kolei Jerzy Bartmiński (1991) upowszechnił antropologiczne rozumienie stylu „jako wielopoziomowej całości semiotycznej obejmującej wszystkie cechy pozytywne będące eksponentami wartości stylowych. Włącza do inwentarza badanego stylu wyrażenia i formy językowe, które występują także w innych stylach, jeśli tylko jest to uzasadnione ich służebnością wobec konstytutywnych wartości stylu. Bada semantykę stylu i sugerowany przezeń obraz świata” (ibid., s. 12–13). Centrum systemu stylowego stanowi według tego badacza styl potoczny.

Nie jest moim zamiarem dyskusja z podziałami stylów funkcjonalnych polszczyzny, chodzi mi raczej o zwrócenie uwagi na fakt, że wraz z przyjmowaniem różnych podstaw klasyfikacji zmienia się zestaw wyróżnionych stylów. Należy przy tym zaznaczyć, że nie ma dzisiaj jednej ogólnie przyjętej definicji stylu – raczej są takie, które mają najszerszy zasięg występowania, lub takie, które są silnie zakorzenione we współczesnych teoriach lingwistycznych. Mimo złożoności pojęcia nie można wykluczyć jego przydatności w charakterystyce języka badanego tekstu czy gatunku: „styl, decydując o specyfice wypowiedzi, stwarza możliwości jej odróżniania, dyferencjacji” (Witosz 1998, s. 53). Najnowszy opis stylów i dyskursów przynosi opracowanie zbiorowe *Przewodnik po stylistyce polskiej. Style współczesnej polszczyzny* (2013); jego autorzy wyróżniają następujące gatunki i odmiany stylistyczne: język potoczny – dyskurs potoczny; styl naukowy; styl popularnonaukowy – styl dyskursu popularnonaukowego; styl dydaktyczny – styl dyskursu dydaktycznego; styl artystyczny; dyskurs medialny; dyskurs prasowy; dyskurs telewizyjny; dyskurs radiowy; dyskurs internetowy; styl reklamy komercyjnej; komunikacja polityczna – język, styl, dyskurs; styl – dyskurs – komunikacja urzędowa; styl religijny (zawiera 9 pododmian gatunków i odmian)².

² Dyskurs jest rozumiany jako praktyka komunikacyjna, obejmująca tekst wraz z kontekstem, czyli tłem społecznym, kulturowym, politycznym. Praktyka ta rządzi się określonymi schematami myślowymi. Należy nadmienić, że termin *dyskurs* jest wielorako rozumiany i definiowany.

Wracając do współczesnych ujęć stylistyki jako dyscypliny językoznawczej, warto jeszcze przypomnieć ustalenia Stanisława Gajdy. Według niego można współcześnie dostrzec współistnienie trzech paradygmatów w tej dyscyplinie: (1) stylistykę funkcjonalną, nastawioną na badanie środków stylowych i ich funkcji, traktującą styl jako globalną zasadę integracyjną w tekście; (2) stylistykę pragmatyczną, nastawioną na badanie intencji (obie orientacje często się uzupełniają); (3) stylistykę kognitywną, która daje możliwość badania stylu przez odwołanie się do udziału różnych struktur reprezentacji wiedzy w procesach tworzenia i recepcji tekstu – inaczej mówiąc – ujmuje styl jako językowy sposób reprezentacji i użycia wiedzy w tekście (Gajda 2008, s. 145–146). Wymienione paradygmaty współistnieją w badaniach empirycznych.

Inspirowane kognitywizmem analizy stylistyczne obejmują następujące właściwości tekstu: metafory pojęciowe, orientację czasowo-przestrzenną mówiącego podmiotu, współistnienie wielu przestrzeni mentalnych (czas, nazwy miejsc, przysłówki, zaimki i przyimki), pokazywanie przestrzeni przedstawionej całościowo lub sekwencyjnie, poziom abstrakcji lub szczegółowości obrazowania, występowanie zjawiska ikonizacji językowej, a sceny w tekście (por. Korwin-Piotrowska 2006, s. 12–14). W analizach uwidacznia się pojmowanie stylu jako globalnej zasady integrującej elementy formalne, treściowe i kontekstowe, co jest związane z przesunięciem uwagi na badanie tekstu – jego budowę, podmiot mówiący, uwarunkowania kontekstowe. Rozwój badań nad tekstem i gatunkiem (w ramach genologii lingwistycznej) na nowo kazał ująć relacje stylu i tekstu. Na różnych poziomach analizy styl jest traktowany jako kategoria służąca dyferencjacji tekstów obok konstytutywnych cech gatunkowych: „badanie stylu to uchwycenie składników tekstowych w relacji między tym, co konwencjonalne i powtarzalne (typowe), a tym, co odmienne i oryginalne (jednostkowe)” (Witosz 1998, s. 52). Stylistyka podejmowałaby zadanie odpowiedzi na pytania:

„Dlaczego właśnie tak została ukształtowana jednostkowa wypowiedź? oraz: Co wynika z faktu użycia przez nadawcę określonych środków (chwyków) językowych?” (ibid.).

W ujęciu relacji stylu i tekstu można obserwować różne preferencje badawcze – podporządkowanie zagadnień stylistycznych szerzej pojętej tekstologii bądź widzenie stylistyki jako dziedziny interdyscyplinarnej, łączącej różne paradygmaty badawcze i szerszej niż kategoria tekstu (por. ibid., s. 53).

Badaczka licznych gatunków wypowiedzi, Maria Wojtak (2014, s. 11–12), traktuje je jako „modele organizacji tekstu, zorganizowane we wzorcach, które obejmują cztery płaszczyzny: a) strukturę (granice tekstów, ich segmentację i relacje między segmentami), b) aspekt poznawczy (tematykę i sposób jej prezentacji, perspektywę, punkt(y) widzenia, aksjologię), c) pragmatykę (obraz nadawcy i odbiorcy wpisany w tekst, relacje nadawczo-odbiorcze, potencjał illokucyjny, czyli zbiór intencji oraz sposób ich uporządkowania), d) stylistykę (zbiór cech ekstralingwistycznych determinowanych strukturą, dookreślonych poznawczo i pragmatycznie oraz odpowiadający im zbiór środków stylistycznych, w tym form nacechowanych trwale, wiec kodowo, co się odzwierciedla w stosownych kwalifikacjach leksyko-graficznych)”. W komunikacji publicznej funkcjonują różne warianty wzorca gatunkowego: wariant kanoniczny, decydujący o tożsamości gatunku; wariant alternacyjny, który powstaje w wyniku przekształceń wzorca kanonicznego; oraz wariant adaptacyjny, czyli pożyczka gatunkowa, a więc nawiązanie do obcych wzorców (por. ibid., s. 12). Gatunki istnieją w świadomości członków danej wspólnoty komunikatywnej, są takie, których wzorzec jest silnie utrwalony, i takie, których normy są elastyczne. O jego tożsamości może decydować płaszczyzna strukturalna lub każda z pozostałych organizacji tekstu. Co ważne, każda wspólnota dysponuje wykształconym repertuarem gatunków, które z jednej strony należą do jej dziedzictwa, z drugiej zaś ulegają zmianom.

Współzależności gatunku i stylu przejawiają się na kilku płaszczyznach; w tym miejscu warto przywołać dłuższy cytat z artykułu Bożeny Witosz (2008, s. 316–317):

- „pojęcia gatunku mowy i stylu są nieodłączną kwalifikacją tekstu;
- zarówno cechy stylowe, jak i gatunkowe występują na wszystkich piętrach struktury tekstu; – elementy tekstu mogą być potencjalnie nośnikami wartości gatunkowej i stylowej, także te same składniki wypowiedzi mogą być wskaźnikami i stylu, i gatunku;
- przyjmuje się, że styl jest kategorią służącą dyferencjacji tekstów, ale wartość odróżniającą mają także konstytutywne cechy gatunkowe;
- wspólne jest podejście badawcze do gatunku (modelu) i stylu (typu) nastawione na poszukiwanie elementów podobnych, pozwalających grupować teksty w odpowiednie klasy;
- zarówno gatunek, jak i styl (typ) mają swe cechy konstytutywne, które są obligatoryjne i inwariantne, oraz cechy fakultatywne, które mogą podlegać zmianom lub selekcji [...];
- za cechę relewantną stylu aktualizowanego tekstu uważalibyśmy dodatkowo jego aspekt indywidualizacyjny, decydujący o niepowtarzalności danej wypowiedzi. Indywidualny wymiar tekstu jest dziełem jego autora. Osobowość podmiotu jest punktem integrującym wybory gatunkowe i modyfikującym je w ramach danej formacji kulturowej; cechą definicyjną stylu jest wybór. Definicje gatunku obywają się bez tego pojęcia, gdyż przyjmuje się na ogół, że, choć w istocie podmiot dokonuje operacji wyboru struktury gatunkowej, to czyni to jednak w bardzo ograniczonym zakresie [...];
- pojęcie stylu zakłada również zainteresowanie jednostkowymi wyborami, natomiast pojęcie gatunku zakłada zainteresowanie się wyborami społecznymi, potwierdzonymi w danej kulturze”.

Dyskusje nad statusem stylistyki jako dyscypliny językoznawczej oraz nad kategorią stylu pokazują jej przydatność również w dzisiejszych badaniach interdyscyplinarnych, w których występuje aspekt językowy: w tekstologii, genologii, pragmalingwistyce, badaniu komunikacji i dyskursu. Jak pisze Stanisław Gajda (2008, s. 149): „Stylistyczna społeczność dyscyplinarna istnieje, choć stopień jej spójności nie należy do zbyt wysokich”. Badacz wymienia ośrodki badań stylistycznych słowiańskie i polskie: Perm, Saratow, Brno, Praha, Belgrad, Lublin, Katowice i Opole; od 1992 roku ukazuje się międzynarodowy rocznik „Stylistyka”, wznowiła działalność Komisja Słowiańskiej Poetyki i Stylistyki przy Międzynarodowym Komitecie Slawistów.

Patrząc na współczesne badania stylistyczne z polskiej perspektywy na podstawie bibliografii za ostatnie lata, należy zauważyć następujące ich zakresy: charakterystyka stylów funkcjonalnych (styl potoczny, styl religijny, styl urzędowy); badanie idiolektu nie tylko jako realizacji idiolektu, lecz także przejawu osobowości; badanie tekstów artystycznych z wykorzystaniem różnych metod analizy lingwistycznej, a mianowicie pól wyrazowych, metafory poetyckie; słowotwórstwa, frazeologii i składni; analizy tekstów prasowych; badanie języka pisarzy; opisy gatunków wypowiedzi (debata, testament, modlitwa, opowiadania potoczne). Zagadnienia te są ujmowane z perspektywy zarówno synchronicznej, jak i diachronicznej. Mimo podnoszonej w publikacjach polimorficzności kategorii stylu, jej przydatność w analizach empirycznych jest niezaprzeczalna.

*

Krótki przegląd zagadnień dotyczących relacji między wyznacznikami gatunkowymi i stylistycznymi w analizie tekstu pokazuje, że to pole badawcze obfituje w wiele ujęć teoretycznych i metodologicznych. Problem natomiast stanowi przeniesienie koncepcji na poziom praktyki szkolnej i akademickiej.

W artykułach zgromadzonych w książce starano się pokazać wykorzystanie narzędzi stylistyki językoznawczej do analizy różnych gatunków wypowiedzi. Celem nadrzędnym nie jest sporządzenie inwentarza nacechowanych środków językowych, lecz ukazanie ich funkcji w strukturze tekstu, w obrazowaniu, a także w realizacji „ja” mówiącego.

W przemówieniach (orędziach i mowach noblowskich), gatunku odziedziczonym ze starożytności, mamy do czynienia ze środkami retorycznymi, które realizują funkcje informacyjne i perswazyjne. Mowy są sytuacyjnie uwarunkowane (temat, audytorium), językowa indywidualizacja jest podyktowana również osobowością mówcy.

Recenzje jako gatunek są związane z rozwojem czasopiśmiennictwa (Gomulicki 1959, s. 1474–1489); recenzje literackie i teatralne są rozważane w kontekście publicystycznym, recenzje naukowe zaś są rezultatem powstania i rozwoju danej dyscypliny wiedzy, a ich obieg umożliwiają pisma specjalistyczne. Analiza recenzji językoznawczych przypomina okres ich rozkwitu, kiedy traktowano je na równi z innymi gatunkami piśmiennictwa naukowego (por. Skarżyński, Walczak 2009, s. 16–17, 35–36).

Esej o tematyce malarskiej wymaga szczególnych predyspozycji autora, uchwycenia „języka” obrazu, a refleksje na ten temat są prowadzone subtelnymi środkami językowymi: leksykalnymi, słowotwórczymi, poetyckimi.

Dwa teksty zawierają opisy języka pisarza i pamiętnikarzy. Język pism Stefana Żeromskiego doczekał się wielu opracowań – w artykule podejmuję wycinek z bogatej twórczości pisarza. Funkcje stylistyczne wybranych elementów językowych (potocznych, gwarowych, obcych) przedstawiano na wybranych przykładach literackich bądź utworów z danej epoki. W tekście o pamiętnikach kresowych scharakteryzowano udział języków obcych, biorąc pod uwagę pochodzenie społeczne autorów jako reprezentantów pewnej klasy.